Д.Б. РАМАЗАНОВА.
ТАТАР ТАРИХИ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЕНӘ МАТЕРИАЛЛАР

Соңгы вакытта филология фәннәре докторы, профессор Дария Бәйрәм кызы Рамазанованың татар лексикологиясе өлкәсенә караган берничә китабы дөнья күрде: «Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика» (Казан, 2013, 364 б.), «Атамаларда туганлык һәм гаилә мөнәсәбәтләре» (Казан, 2014, 287 б.), «Татар тарихи лексикологиясенә материаллар» (Казан, 2016, 412 б.). Алар татар теленең сүзлек байлыгын, аның үсеш тарихын өйрәнүдә әһәмиятле хезмәтләр булып торалар.

Мәгълүм булганча, телнең лексикасын тарихи аспектта өйрәнү – зур көч куюны сорый торган эш. Д.Б. Рамазанованың «Татар тарихи лексикологиясенә материаллар» китабы нәкъ менә шул рухта башкарылган. Галим татар теле лексик фондының формалашу процессын төрле чорларга (ностратик, бабаалтай, монгол, бабатөрки, борынгы төрки) бүлеп өйрәнә.

Хезмәтнең беренче бүлеге ностратик лексикага багышлана. Автор ностратик телләргә түбәндәгеләрне кертеп карый:

1. Һинд-европа гаиләсе телләре (һинд, иран, славян, балтыйк, герман, кельт, роман, грек, албан, әрмән).

2. Урал гаиләсе (фин-угор, самодий төркемнәре) телләре һ.б.

3. Семит-хәмит (афроазиат яки афроазия) гаиләсе телләре. Бу гаилә бик күп тел төркемнәреннән һәм аерым телләрдән тора. Шулардан төрки телләргә туры мөнәсәбәте булганнары – гарәп һәм иврит телләре.

4. Алтай гаиләсе (монгол, төрки, тунгус-маньчжур төркемнәре) телләре.

5. Картвель гаиләсе (картвель, абхаз-адыг, дагыстан һ.б.) телләре.

6. Дравидий гаиләсенә Көньяк Азия субконтиненты халыклары телләре карый (Рамазанова, 2016, б. 23).

Әлеге телләр турында язганда Д.Б. Рамазанова күп кенә тарихчы һәм телче галимнәрнең хезмәтләренә мөрәҗәгать итә. В.М. Иллич-Свитычның телләрнең барысы өчен дә уртак булган меңгә якын сүз һәм грамматик элементлар ностратик чорда ук булган, дигән фаразын билгеләп үтә (Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Т. I. М., 1971. с. 370; Т. II. М., 1976. с. 156; Т. III. М., 1984. с. 135). Алар кеше һәм аның көндәлек эшчәнлеген, табигый шартларны белдерәләр. Мәсәлән: *карын, куен, тел, ал, яка, кисү, кору, бору/борау, чалу, моң, ир, килен, кода* һ.б.

Шуның белән бергә, автор ностратик сүзлектә канкардәшлекне белдерә торган сүзләрнең бөтенләй теркәлмәгәнлегенә, туганлык атамаларыннан бары тик никахлашу туганлыгын белдерә торган сүзләр генә кертелүенә игътибар итә (*kälu* (килен), *küda, herä/ēr* һ.б.) (б. 50–51).

Матди мәдәният, табигать белән бәйле сүзләрдән ул түбәндәгеләрне күрсәтә: *büri* (хәзерге татар телендә *бөркәнчек, бөркәү* сүзләренең тамыр формасы), *majλ* (бал), *qoti* (ут, очкын), *taph<a>* (тап(т)ау), *bur(h)ʌ* (бур), *dalq/u/* (дулкын), *külä* (күл), *Ķirʌ* (кар) һ.б. (б. 57–65).

Әйтергә кирәк, Д.Б. Рамазанованың хезмәтендә ностратик сүзлектә (Иллич-Свитыч, 1971, 1976, 1984) теркәлгән һәм татар теле белән уртак булган лексемаларның бер өлеше генә китерелә. Биредә шуны да искәртеп үтү урынлы булыр, ностратик характердагы лексемалар, фонетик күренешләр бүген дә табыла тора һәм ностратик телләрнең саны да арта бара.

Хезмәтнең икенче бүлеге бабаалтай чорына багышлана. Ул үз эченә безнең эрага кадәрге дәвернең X – VI меңьеллыкларын ала. Д.Б. Рамазанова Алтай чоры уртаклыгына шулай ук шактый күп мисаллар табылуын (Н.А. Баскаковта – 118, Ж.Г. Киекбаевта – 22, А.Х. Нуриевада – 21, Э.Ф. Ишбердиндә – 113 сүз) күрсәтеп уза. Болардан тыш, А.В. Дыбо, И.Г. Добродомов, К.М. Мусаев, Р.Г. Әхмәтьянов, А.М. Сәгыйтова һ.б. күп кенә галимнәрнең хезмәтләрендә бу җәһәттән бай материал бирелүен ассызыклый (б. 86–92).

Галим алтай телләре берлеге чорына карый торган лексиканы барлау юлында борынгы төрки тел, тунгус-маньчжур һәм монгол телләре өчен уртак булган, шушы өч төркемнең барысында да табыла торган сүзләргә мөрәҗәгать итә.

Кешенең тән төзелеше белән бәйле сүзләр тотрыклы, чит телләр йогынтысына бирешми торган лексик төркемне тәшкил итәләр. Хезмәттә кеше белән бәйле 250 ләп сүз тикшерелгән, шуларның 217 се гомумалтай чоры лексикасы булуы мөмкин дип фаразлый автор (б. 92–118). Карап чыккан сүзләрнең бер өлеше ностратик сүзлектә теркәлгән.

Д.Б. Рамазанова алтай чорында туганлык атамаларыннан ностратик *küda* сүзе *кода* һәм *кияү (күдәгү)* сүзләренә аерылган дигән фикерне уздыра, моның өчен ул татар диалектлары материалына мөрәҗәгать итә (б. 122–123).

Ул шулай ук көнчыгыш телләре белән уртаклык семантик параллельләрдә дә табылуын күрсәтә. Мәсәлән, *бармак* сүзенең килеп чыгышын ‘кул белән тотып алу, эләктерү’ мәгънәсендәге *бар* фигыленнән (ул монгол телендә әле дә кулланыла) килеп чыккан дип саныйлар. Шундый ук мәгънә күчеше башка телләргә дә хас: маньчжур телендә *дай* ‘тотып алу, алу’, шуннан *дала* ‘кул’ сүзе ясалган; корея телендә *ка-* ‘алу’, *карак* ‘бармак’, ягъни *бармак* сүзенең нигез мәгънәсе ‘тотып алу, эләктереп алу’ семаларын белдерә торган лексемаларга кайтып кала (б. 140).

Шул ук вакытта кайбер алтай телләрендә *бармак* сүзе *тармаклану* семасы нигезендә барлыкка килгән. Мәсәлән, бабаалтай телендәге *дар* – ‘тармаклану’, *дармак* ‘бармак’, *чар* – ‘тармаклану’, *чарбу* ‘беләзек’; монголларда *сарба* – ‘тармаклану’, шор телендә *сарбаш* – ‘бармак’ (б. 140) һ.б.

Охшашлык *атсыз бармак* сүзендә дә күзәтелә: эвенк телендә *ач гэрбэлэ,* маньчжур телендә *гэбу аку симхун,* якут телендә *ӑтасуох*, алтай телендә *атыйак,* русча *безымянный* сүзләре барысы да ‘аты юк, атсыз’ дип тәрҗемә ителәләр (б. 142). Шундый характердагы уртаклыклар *көнбагыш, чәнчә бармак, борын, аяк* һәм башка сүзләргә дә хас. Әлеге күренешләр алтай телләре арасында уртаклыклар булуын дәлилли, дип яза автор.

Хезмәтнең өченче бүлеге татар-монгол янәшәлекләренә багышлана. Төрки һәм монгол телләре бер-берсеннән Алтай берлеге чорында безнең эрага кадәр IV меңьеллыкта аерылганнар дип санала. Алар арасындагы уртаклыклар хәзергә кадәр сакланып киләләр. Д.Б. Рамазанова татар телендәге татар-монгол янәшәлекләрен түбәндәге төркемнәргә бүлеп карый.

1. Себер ареалы татар сөйләшләрендәге татар-монгол янәшәлекләре: *саң* ‘йола, гореф-гадәт’; *торбақ* (бараба сөйләшендә), *торбок* (калмак сөйләшендә) ‘тана бозау’, ‘бер яшьлек тана’; *терәкә* ‘ефәк, йон тукыма’, *йала* ‘кикрик’; *конан, конаҗын* ‘өч яшьлек тай яки сыер’; *қойон* ‘өермә’; *тагым* ‘тез асты’; *сантала* ‘урындык’ һ.б.

2. Себер–Урал ареалында очрый торган татар-монгол янәшәлекләре: *булжал* ‘вакытны билгеләү, сүз куешу, срок’; *сағыдак* ‘шөпшә’; *савдак* ‘җәя’ (алтай, хакас телләрендә); *дулана* ‘дүләнә’; *коча* ‘тәкә’; *им-том* ‘өшкерү’ (том сөйләшендә), шуннан *томар* ‘амулет’ һ.б.

Татар сөйләшләрендә киң таралган татар-монгол янәшәлекләре: *чыба* ‘хатын-кызлар кия торган чигүле киндер җилән’ (керәшен, мордва-каратай сөйләшләрендә); *чупа* ‘хатын-кызлар кия торган чигүле, ак күлмәк’, *чуба* ‘яңгырда кия торган плащ’ (монгол телендә); *шыва тон* ‘җәйге милли халат’(тыва телендә) һ.б.

Гомумән татар әдәби телендә яшәп килә торган татар-монгол янәшәлекләре: *язау* ‘ябык, арык’, *ядара* ‘ярлылану’ (тыва телендә); *дадай* ‘фәкыйрьләнү, бөлү’ (якут телендә); *мәргән* ‘төз атучы’, *мәргә* ‘оста булу’ (алтай телендә) һ.б. (б. 159–173).

Хезмәтнең дүртенче бүлеге бабатөрки чорга багышланган. Бабатөрки чор дигәндә, төрки бабаларыбызның, монголлардан аерылып, мөстәкыйль үсеш-үзгәреш кичерә башлаулары күздә тотыла (әлбәттә, бу чор шартлы рәвештә фаразлана, ди автор). Төркиләрнең барысы да бер чорда формалаша башлаган дип әйтеп булмый. Галимнәрнең күпсанлы тикшеренүләреннән аңлашылганча, төркиләрнең аерым төркемнәре шул чорда ук булганнар: америка индеецлары, шумерлар, этрусклар, скифлар, хетлар, аланнар, болгарлар һ.б. Автор бу телләр турында, аларның лексик байлыгын туплаучы галимнәрнең (Ф.Р. Латыйпов, Ф.Р. Кляшторный, О. Сулейменов һ.б.) хезмәтләреннән кызыклы мәгълүматлар бирә. Аерым алганда, әлеге чорга караган сүзләрдән мисаллар китерә. Мәсәлән, этрусклар телендә үк яшәгән сүзләр: *es* ‘күз’, *el* ‘кул’,

heśe/ceśe ‘кеше’, *cileś* ‘кылыч’, *table* ‘табын’, *hara* ‘кара’ һ.б. (б. 222); хетт телендәге сүзләр: *atta* ‘ата’, *it* ‘үт (фигыль)’, *ais* ‘авыз’, *sal* (женщина) – төрк. *coly* (< сылу) хатын-кыз’, *qaisy* ‘кайсы’ һ.б. (б. 229–230); скиф сүзләре: *acy* ‘ачы’, *kainos* ‘каенана’, *qurčaq* ‘курчак’, *baqyr* ‘бакыр’, *inä* ‘ана’ һ.б. (б. 237); алан телендәге сүзләр: *memr* ‘тимер’, *kisi* ‘кеше’, *joq* ‘юк’, *őssa* ‘үссә’, *mes* ‘җиз, бакыр’, *bag(q)a* ‘бага, карый’ һ.б. (б. 243).

Китапның бишенче бүлеге бабаболгар һәм Болгар чоры лексикасы буенча материалларны барлауга багышлана. Кайбер галимнәр, болгарлар Идел–Урал буйларында безнең эрага кадәр IV меңьеллыкта ук яшәгәннәр, дигән фикер үткәрәләр.

Д.Б. Рамазанова борынгы болгар чоры лексикасын барлау юлында Ф.Р. Латыйпов, Ф.Ш. Фәттахов, Р.М. Кадыйров һ.б. галимнәр хезмәтләренең әһәмиятлелегенә басым ясый. Аларда протетик авазлар турында да материаллар бар, бу исә протезаның, чуваш телендә генә түгел, башка борынгы телләргә дә хас булганлыгын, аның алынма сүзләрне үзләштергәндә әһәмиятле роль уйнаганлыгын күрсәтә.

Автор татар телендә болгар сүзе дип каралган лексик берәмлекләрне шактый таба; М. Кашгарый, Р.Г. Әхмәтьянов, Х.Ш. Мәхмүтов, Л.Т. Мәхмүтова, Н.Б. Борһанова, К.М. Мусаев, А.В. Дыбо һ.б.ның хезмәтләреннән, аеруча Р.Г. Әхмәтьяновның этимологик сүзлекләреннән мисаллар туплый. Бу өлкәдә Болгария галимнәренең (М. Москов, И.В. Шишманов, И.Г. Добродомов һ.б.) эзләнүләре кызыклы, алар бабаболгар суперстратын барлауга юнәлтелгән дип ассызыклап үтә.

Хезмәтнең алтынчы бүлеге борынгы төрки чорга багышлана. Биредә Д.Б. Рамазанова «Древнетюркский словарь» (1969) буенча борынгы төрки чор белән татар әдәби телен чагыштырып, үзенең күзәтүләрен тәкъдим итә һәм, нәтиҗәдә, татар теле лексикасының VIII–XIII гасырларда ук формалашканлыгын ача. Бүлектә кайбер сүзләргә кыскача аңлатмалар бирелә, кайберләренең диалектларда гына сакланганлыгы күрсәтелә. Аерым туганлык атамалары һәм йола сүзләрен тагын да тирәнрәк аңлату җитми кебек, чөнки бу китап тарихи лексикология дигән катлаулы фәнгә кереш буларак язылган хезмәт.

Билгеле булганча, «Древнетюркский словарь» VII–XIII гасырларны үз эченә ала. Әмма соңгы тикшеренүләр нәтиҗәсе буенча борынгы чорның вакытын бераз чикләргә мөмкин, ди автор һәм борынгы төрки чорны VIII–X гасырлар белән чикләп буладыр дигән фикерен дә белдереп уза (б. 279).

Хезмәттә сыйфатлар, саннар, алмашлыклар һ.б. буенча кызыклы күзәтүләр китерелә. Мәсәлән, күп кенә татар сөйләшләрендә әдәби телдәге *миңа/сиңа, минем/синең* алмашлыклары *мәңа/мага, сәна/сага, сәнең, мәнең* дип әйтелә (б. 293). Бу борынгы әйтелешләр белән дә бәйле булырга мөмкин, ди автор. Борынгы төрки телдә *beni* – мине, *beniŋ* – минем, яки *seniŋ* – синең формала-

ры булган. Татар теленең пермь сөйләшендә *минеңдән* – миннән, *сәнеңдин* – синнән, *минеңдә* – миндә дип сөйләүләр дә борынгы төрки телдә булганнар һ.б.

Хәзерге вакытта [*ы*], [*е*] сузыкларына тәмамлана торган сыйфатлар борынгы төрки телдә -*(ы, е) г* кушык авазы белән теркәлгәннәр: *катыг* – каты, *ысыг* – эссе, *йылыг* – җылы, *сарыг* – сары һ.б.

Борынгы төрки телдә кайбер сүзләрнең тамырлары гына чагылган: *сы* – сындыру, *jig* – җегерләү, орчык, *čïp* – чыбык, *tal* – талак, *öz* – үзәк, *tom* – томау, *sa-* – санау, *uz* – оста, *čït* – ситсы (б. 298) һ.б. Шушы ук рәттә кайбер борынгы төрки сүзләрнең хәзерге телгә килеп җитмәве дә күзәтелә: *qïrmačï* – столяр, *küvük* – салам, *salčï* – пешекче, *тизи tizig* – мәрҗән, *sarïm* – сөзгеч (саркыту, димәк *сар* тамыры булган) һ.б. (б. 301).

Хезмәттән күренгәнчә, хәзерге татар теленең төп лексик фонды борынгы төрки телдә үк формалашкан. Гомумән алганда, китапта татар теленең лексикасын тарихи планда тикшерү өчен мул материал тупланган. Ул, татар теле лексикасының тарихы белән генә түгел, гомумтөрки лексиканың формалашуы белән шөгыльләнүчеләр өчен дә кызыксыну уятырлык.

Булатова Миңнира Рәхим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре